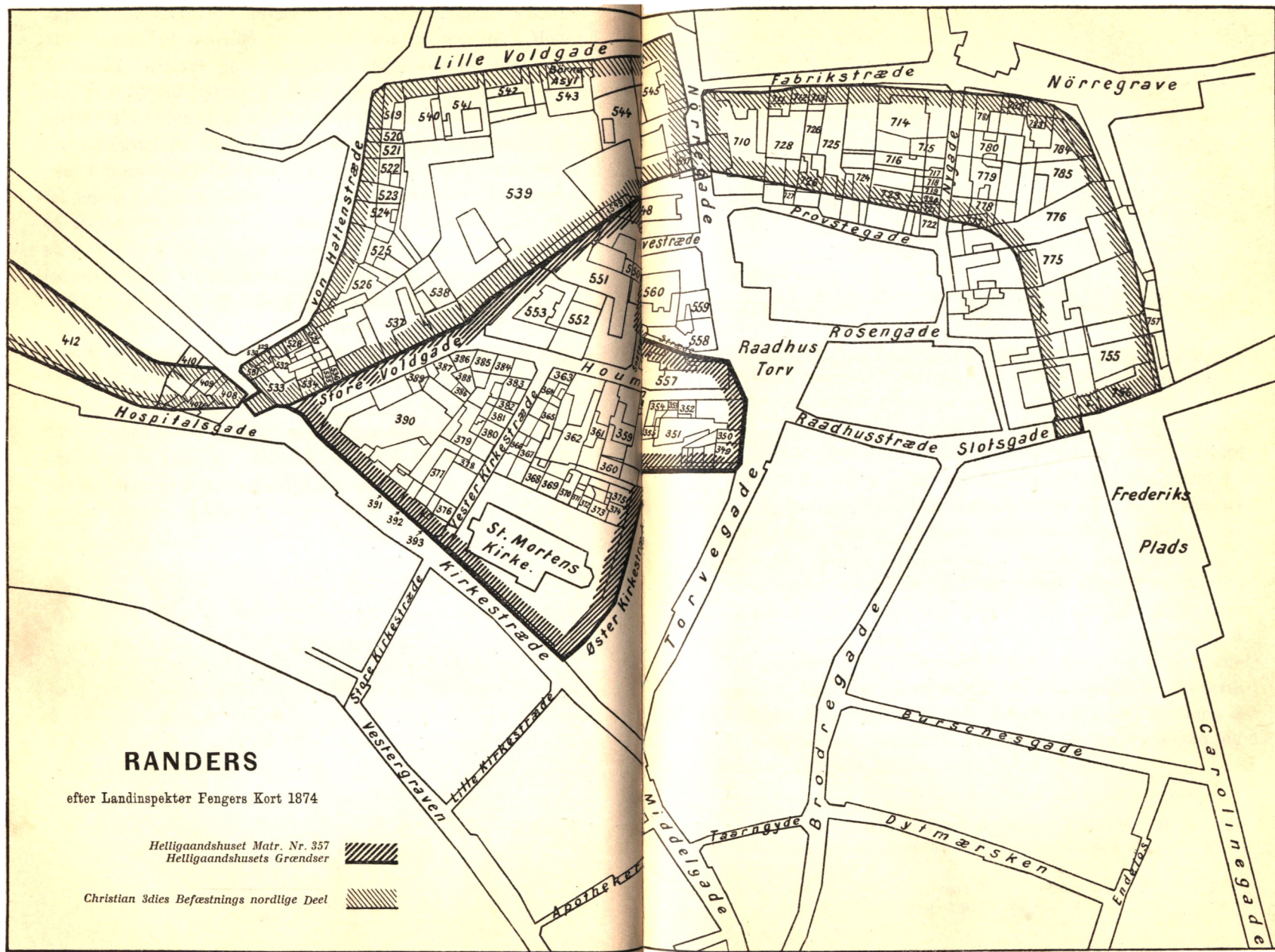

Det restaurerede formentlige „Helligaandshus“ i Randers.

Af N. H. Bay, Læge i Randers.

Under ovenstaaende Titel har Hr. Borgmester v. Stemmann skrevet en kritisk Artikel i dette Tidsskrifts forrige Hefte, i Anledning af hvilken det følgende fremkommer.

Naar man skal bevise, at den Bygning, som nu kaldes »Helligaandshuset«, har været — eller ikke har været — et Hus hørende til Helligaandsklosteret i Randers, er det nødvendigt først at fastslaa Klosterets Beliggenhed, saaledes som denne fremgaar af en Række, dels samtidige, dels senere Breve. De vigtigste blandt disse ere: Prioren Lauritz Nielsens Brev fra 1505¹⁾, Prior Jens Nielsens Brev fra 1522¹⁾, et Tingsvidne fra 1527²⁾ angaaende Salg af Helligaands Kapel, Christian d. 3dies Brev fra 1535¹⁾ angaaende Beboernes Indflytning fra Flintbjerg, og Frederik d. 2dens Bekræftelse af 8de August 1562 af Dommen i en Sag mellem Hospitalsforstanderen Peder Pedersen og Randers Magistrat³⁾.

¹⁾ Angaaende fuldstændig Text s. Borgmester v. Stemmann: Det restaurerede formentlige »Helligaandshus« i Randers (Kirkehist. Saml. 4 R. V. 77 ff.).

²⁾ Se cand. theol. O. Andersen: Et Tingsvidne fra 1527 vedr. Helligaands Kapel i Randers (Kirkehist. Saml. 4 R. I. 764).

³⁾ Se ndf. Tillæg S. 371.

Det vigtigste af disse Breve er vel Prioren Lauritz Nielsens Brev fra 1505, som aldeles bestemt angiver Klosterets Grændse mod Vest og Nordvest. Her skal først mindes om, at i Aaret 1505, da Brevet er skrevet, fandtes endnu den gamle Befæstning om Byen, bestaaende af Vold med Ringmur, Palisader og Grave, hvorover førte Broer. Hvor denne Befæstning gik, eller hvorlangt den strakte sig, vides ikke med Sikkerhed. Den derimod, som vi kjende gennem forskellige Dokumenter¹⁾ og Kort, hvis sidste Stykke Grav vi saa forsvinde i vor Ungdom, og hvis Spor endnu tydeligt kan følges i næsten hele sin Udstrækning, skriver sig fra Christian d. 3die og paabegyndtes Aaret 1536. Man kan vel uden at feile antage, at denne yngre Befæstning snarere har udvidet end indsnævret Byens Grændser²⁾, som de vare i den gamle Befæstnings Tid, og derfor fastslaae, at de Grændser, som nævnes i Lauritz Nielsens Brev, idetmindste have fulgt Chr. d. 3dies Fæstningsvold, maaskee været lidt snævrere.

Vi finde da, at Borgerskabet i Randers 1505 skænker til Helligaandsklosteret »en Deel oc Part aff theris Byes Vold, Graffue oc Plancker till forskreffne vort Closters ewige Eygendom vppaa then ennæ Sithe vesten nest op till vort Closters Gard oc Grwn, som er vti sin Lenge paa then samme Vold fra then nordeste Sithe, som vor Closters Jord indenfor begyndes, oc swo sønder att, til Vester Portt vedtager«. Klosterets Grændse mod Vest er derved givet, fra Vesterport, som stod, hvor nuværende Vestergade begynder, ud for Matr. Nr. 533, støttende sig til Volden.

Klosteret fik Byens Vold saa langt mod Nord, som dets Grund strakte sig indenfor denne. Volden og Graven

¹⁾ Smaa Meddelelser om Randers af Læge N. H. Bay. (Randers Amtsavis 20. Juni 1894).

²⁾ 1586 svarer Las Buge •iii fß af ith stœcke gammell wold aff Byens Jord«. (Randers Skattebog 1586).

strakte sig fra Vest til Nord langs den nordlige Side af Store Voldgade og Smøgen mellem Matr. Nr. 539 og 553, derfra omtrent til Skjellet mellem Matr. Nr. 548 og 549 i Hjørnet af Snaregade og Torvestræde og derfra til Nørreportaaen. Hvorlangt strakte nu Klosterets Jord sig mod Nordvest langs Volden? Herom melder Brevet ikke noget, men ad Omveie kan Grændsen dog tilnærmelsesviis findes ved at undersøge, hvad det ikke eiede i dette Kvarteer af Byen. Fruekloster eiede de nærmeste Grunde indenfor Nørreport paa Gadens vestlige Side, altsaa den Grund, hvorpaa Paaskesønnernes Gaard byggedes, og Per Gassums Hus Nord derfor, idet Paaskes Gaard sandsynligviis¹⁾ indtog hele Strækningen mellem Torvestræde, Snaregade og Skidenstræde. Helligaandsklosterets Grund kan saaledes ikke have strakt sig længere mod Øst langs Volden end til Egnen af Snaregade.

For at bestemme Klosterets Grændser mod Syd og Øst maa det først fastslaaes, at St. Mortenskirke var Helligaandsklosterets Kirke. Der findes en Mængde tydelige og paalidelige Vidnesbyrd²⁾, som klart bevise, at dette var Tilfældet.

I Klosterets Sigil³⁾ staaer: *Sigillum capitulare domus sancti spiritus Randrusiensis ad sanctum Martinum*. St. Morten er her fremstillet i fuld biskoppelig Ornat, støttende sig til Helligaandskorset, og ved hans Fødder ligger en Tigger med to Træbeen.

¹⁾ Paaskes Gaard vender nemlig sin smukke Hovedgavl mod Syd, mod de smaa Grunde Matr. Nr. 558 og 559, og da Gaarden absolut maa have staaet frit og havt Plads sønden for sig for at kunne sees, maa de to Grunde have hørt til Gaarden, tilmed da Matr. 559 skærer sig ind i Gaardens Grund. De smaa Grunde mod Snaregade have sikkert været Boder, som hørte til Gaarden.

²⁾ Neergaard, Helligaandshuset i Randers (Kirkhist. Saml. 4 R. I. 74) og Afhandlingen om Kapellet, smstds. 4 R. II. 180.

³⁾ S. Afbildingen: Rosenørn, Grev Geert og Niels Ebbesen S. 161.

Paa St. Mortens Kirkes gamle Altertavle¹⁾ staaer i det ene af de tre Hovedfelter St. Morten i fuld biskoppelig Ornat, ved hans Fødder knæler samme Tigger, som i Sigillet, og paa Brystet har han et stort Smykke, hvori sees Helligaandskorset.

Ifølge den nu udslettede Indskrift i Koret i St. Mortens Kirke²⁾, hvis Slutning lyder:

Sub Praeceptore mandante Johanne Priore
ista Creatori cessit imago chori,

har Prior Jens Nielsen ladet Altertavlen opsætte.

Paa Klosterets gamle Kalk³⁾, nu i Gjerrild Kirke, staaer: calix domus sancti spiritus randrusiensis ad sanctum martinum

Om Alteret findes en Indskrift⁴⁾, ifølge hvilken Prior Jens Nielsen byggede Koret 1494.

Der findes saaledes endeel endnu eksisterende Tegn paa, at Klosteret og Kirken vare sammenknyttede, og dette bestyrkes yderligere ved de i flere Dokumenter forekommende Udtryk, saaledes i et fra 1476⁵⁾, hvori Jens Mathiesen, Præst og Prior, samt Conventsbrødrene i Helligaandshuset i Randers hos Sancte Morten, forpligte sig til at holde og holde lade »udi St. Martini og vor Kirke« en sjungen Messe aarlig for Hr. Peder Ovesen, Præst i Gimming.

I et Brev fra 1542⁶⁾ forordner Chr. d. 3die, at Helligaands Kirke og Chor skal være Sognekirke i Randers.

Det tydeligste Bevis findes dog i »Randers Byes Wilckor og Artichler« fra 1609⁷⁾, hvor der i § 74 om Begravelse i

¹⁾ Francis Beckett: Altertavler i Danmark fra den senere Middelalder. S. 68—69.

²⁾ Uldall: St. Mortens Kirke i Randers (Saml. til jydsk Hist. og Topogr. 1 R. III. 346).

³⁾ Kirkehist. Saml. 4 R. I. 80, Anm. 2.

⁴⁾ Uldall, l. c.

⁵⁾ Stadfeldt, S. 152.

⁶⁾ Danske Kancelliregistranter, 1535—50, S. 225.

⁷⁾ Trykt hos Neckelmann: Om Kommunevæsenet.

St. Mortens Kirke anføres, at »Konning Christian den Thredie giffuer ... den Hellig Aands Kierche, szom kaldes Sct. Mortens Kierche till en Sogne-Kierche«. Denne Udtalelse fra 1607, som supplerer Ordlyden i Chr. d. 3dies Brev fra 1542, siger utvetydig, at Helligaandskirke og St. Mortenskirke er samme Kirke.

Hele Forholdet mellem dem er ogsaa tidligere klart belyst i Museumsinspektør Neergaards to Afhandlinger, saa det er aldeles uforstaaeligt, hvorledes Borgmester v. Stemann aldeles har kunnet ignorere alt, hvad der er oplyst derom, og mene, at der ved St. Mortens menes det lille Kapel¹⁾, som solgtes 1527.

Foruden de her nævnte uomstødelige Beviser for, at St. Mortens Kirke har været Klosterkirke, findes der ogsaa i selve Kirkens Bygning Tegn, som vise dette, nemlig de Tandsnit²⁾ paa det nordlige Sideskibs Ydervæg, som vise, at det har været paatænkt at lægge en Korsgang her, noget der hyppigt fandtes ved Klosterkirkerne, f. Ex. ved Domkirken i Slesvig og Vor Frue Kirke i Aarhus. End ikke den obligate Løngang mangler, idet der, da der første Gang blev nedlagt Gasrør, blev funden en muret Hvælving under Gaden Nord for Kirken, som da den blev gjennebrudt, viste sig at være en muret Gang, som førte i Retning af Kirkens Kor og Helligaandshuset.

At Grundene mellem Vesterport og St. Mortens Kirke have tilhørt Helligaandsklosteret, bekræftes ved den i Indledningen nævnte Dom fra 1562, hvorved Hospitalet til dømmes »itt stöche jord wed westre portt, westen fraa sancte Mortenus kircke«, som var solgt af Forstanderen for Hospitalet i Aarhus. Angaaende denne Dom skal kun kort mindes om, at Helligaandsklosterets Eiendomme først vare blevne skænkede til Hospitalet i Aarhus, men derpaa, da Chr. d. 3die oprettede Hospitalet i Randers, over-

1) S. Borgmester v. Stemanns Afhandling.

2) Uldall, l. c. S. 335—36.

førtes til dette. Alle de af Helligaandsklosterets Eiendomme, som vare blevne solgte af Hospitalet i Aarhus, medens det besad dem, bleve tildømte Randers Hospital som ulovligt solgte.

Helligaandsklosterets Grændse mod Syd fulgte altsaa Gadelinien fra Vesterport til Hjørnet af Kirkegade og Øster Kirkestræde, indsluttende St. Mortens Kirke med dens Kirkegaard.

Der er saa Østgrænsen tilbage mellem Skidenstræde og Kirkegade. Som overfor viist, kunde Klosterets Grund i den nordlige Deel ikke strække sig længere mod Øst end til Snaregade, og at den i Virkeligheden har gjort dette, bestyrkes ved, at den Syd for Skidenstræde har strakt sig helt ud til Herstrædet, det er Raadhuustorvet og Torvegade. Hovmeden¹⁾ existerede ikke før 1535, da Helligaandshusets Grund udvistes til Bebyggelse²⁾, og først 1522 lagdes en Gade igjennem, nemlig det daværende Helligaandsstræde, senere Skolestræde. Ifølge Priorsen Jens Nielsens Brev forpligtedes Klosteret nemlig til at udlægge en »gade øster fra³⁾ wort Closther till beggy Herstrædher, søndher oc nar paa Clostheress iord . . . Wij . . . skulle lade holle same Stræde østher fra wort Closther met en godh Steengade, oc same Stræde wære saa wiett fra then

Hovmeden (haifmed, hoffmeyer, hommeyd), forekommer under forskellige Former som Betegnelse for en Deel af Befæstningen, et Udenværk eller Forværk (propugnaculum, bulluerck). Paa Hammershus fandtes 1646 en »homaye« for Porten, og en lignende maa her i Randers have været ved Vesterport, som jo ikke var beskyttet af noget Porttaarn. Navnet er fra Befæstningen gaaet over paa Terrainet om Vesterport, særlig den vestlige Deel af Helligaandshusets Grund, og derfra senere paa Gaden, som blev lagt gjennem denne. Kalkars Ordbog II. 254 (ifølge Meddelelse fra Cand. O. Andersen).

²⁾ Jfr. Chr. d. 3dies Brev af 1535.

³⁾ »øster fra« betyder »østen for«, ligesom lidt senere i Brevet »westher fra wort Closther paa Byens vold« betyder vesten for.

nordhere endhe oc saa langt sum thett Steenhuss, ther nu standher, recker, att thoe wogne kand wall møde¹⁾«.

Den Gade, som blev udlagt, er altsaa det senere St. Mortensstræde, nu Øster Kirkestræde, som fra det vestre Herstræde, nu Kirkegade, gik østen om den ældste Latin-skole²⁾ og fortsattes som Helligaandsstræde østen om det nuværende Helligaandshuus (Steenhuss) til det nordlige Herstræde, nu Raadhuustorvet.

Naar Klosteret kunde udlægge en Gade paa sin Grund, maatte det vel selvfølgelig eie Grunden paa begge Sider af Gaden, og der er derfor Sandsynlighed for, at det har eiet Grunden østen for Klosteret, heelt ud til Herstrædet. Denne Sandsynlighed fremgaaer ogsaa af Udtrykket i Chr. d. 3dies Brev af 1535, idet han deri anviser Borgerne Byggeplads »aff thenn hælilandz closters gard, som beuilget er, indtill the huss, staa tuertt offuer gordenn«, hvilket netop det nuværende Helligaandshus har gjort; Klosteret maatte altsaa eie Grunden østen for Helligaandshuset. Et aldeles sikkert Beviis paa, at Klosteret har eiet Grunden, finde vi endelig i Tingsvidnet fra 1527, hvor Klosteret tilskjøder Søffren Keldssen »then hælilandz capell³⁾ met thett støky jordh søynden op till lygyndes intyll thett

¹⁾ Gadens Bredde er nu 7 Alen, og da Vognenes Sporvidde dengang vist ikke har været større end de gamle Luntstikkervognes, 38 Tm. vilde 2 Vogne med stor Lethed kunne køre forbi hinanden. Denne Gadebredde, 7 Alen, har vist dengang været anseet for rigelig, da Herstrædet, altsaa Hovedgaden, 1462 udlægges i samme Bredde langs Frue Kirkegaard (s. Rosenørn: Grev Geert og Niels Ebbesen. S. 178, Anm.). Gadens Bredde kan altsaa ikke bruges som Bevis for, at den udlagte Gade ikke har været Skolestræde, som anført i Stemanns Artikel.

²⁾ Iaa øst for Kirkens Chor.

³⁾ Ved at opmaale de Grunde, som ligge Øst for Helligaandshuset ud til Torvegade (Herstrædet) viser det sig, at Hjørneceiendommen, Matr. Nr. 350 og 351, i Forening med de smaa Grunde vest derfor i Hovmeden netop har en Façade til Torvegade paa 33 Alen og en Dybde af 66 Alen.

hwss, som lylle Lass Kragebalff nw vdi boer, oc dysligeste skøtte hand hannum thett lylle hwss vesten kapellen lygyndes, som Anders Olyffzen vdi bode, sydhæn bøyen brende, hwyllket for^{ne} stöcky jordh met kapellet ther holder udi syn bredlighedt vdh till herstrædhæn oc saa søynder at till closterss hwss, som for^{ne} Lars Kragebalff nu vdi boer, trættæn oc tywffwe alne oc vdi syn længlighedh fran herstrædhæn oc saa optill Lass Rosszyngs hwss at søyendnæn capellet sex oc treysynss tywffwe alne«. Her staaer udtrykkeligt, at Helligaandskapellet laae ud til Herstrædet, og at Klosteret eiede et Syd derfor ligeledes til Herstrædet liggende Huus. Dette Salg fandt Sted fem Aar efterat Helligaandsstræde var udlagt til Gade, og Klosteret har altsaa efterhaanden afhændet de Grunde, som ved Strædet vare skilte fra den egentlige Klostergaard, deriblandt Kapellet, som det ikke længer havde Brug for, da St. Mortenskirke dengang var Klosterkirke. Hvorvidt det eiede Grunde Syd for de her nævnte, vides ikke, men det kan altsaa fastslaaes, at Klosteret Syd for Skidengyde gik ud til Herstrædet og at dets Grund strakte sig et Stykke ned ad Torvegade indtil Matr. Nr. 348, maaskee længere, og at Østgrændsen længere mod Syd idetmindste har fulgt den østlige Huusrække paa det nuværende Kirketorv.

Vi have nu Helligaandsklosterets Grændser saaledes, som de vare i Slutningen af det 15de Aarhundrede, nemlig mod Vest Vesterport, mod Syd Kirkegade til Hjørnet af Øster Kirkestræde, mod Øst dette Stræde indtil Klosterbygningen, derfra en Linie mod Øst til Torvegade, denne Gade indtil Skidenstræde; derfra fulgte Grændsen dette Stræde og Snaregaden til Volden, og Nordvestgrændsen fulgte Volden til Vesterport. Det var et stort Terrain, og derpaa laae flere Bygninger. Først maa nævnes den egentlige Klostergaard, som har indbefattet selve Klosterbygningen mod Øst (Steenhuset), mod Syd Latinskolen og Kloster-

kirken, St. Mortenskirke, mod Nord rimeligviis Stegerset¹⁾, da Vandet derfra skulde løbe i den Nord derfor liggende Grav. Hvorledes Klostergaarden har været afsluttet mod Vest vides ikke, men Klosterets Grund indeslattede mange flere Bygninger; Øst for Klosterbygningen laae Kapellet med Kirkegaard, mod Nord ved Graven laae Priveterne²⁾; da Klosteret var i Besiddelse af store Enge, hvortil Veien gik gennem Grunborggyden, nu lille Kirkestræde, maa det have havt store Hølader; til at rumme Korn og Fetaille, som leveredes in natura, maa det have havt Kornhuse og Spisekamre, det har sikkert havt Studestalde og Redskabs-huse, der har været en Badstue. og endeel af Grunden har været udlagt til Have og Kornmark.

Spørges der, om man paa dette store Terrain foruden Kirken endnu kan finde Levninger af de gamle Klosterbygninger, altsaa en Bygning, rimeligviis fra det 15de Aarhundrede, Klosterets Blomstringstid, som ved sin Stil og Beliggenhed passer til at have været en Deel af Klosteret, maa det besvares bestemt bekræftende. I det nu restaurerede Helligaandshuus have vi en Bygning, som, hvad Stilen angaaer, fuldstændig opfylder Betingelsen for at være bygget i det 15de Aarhundrede, som ved sin Størrelse og Indretning fuldt ud berettiger til at ansee den for at have været Klosterets Hovedbygning, som ved sin Beliggenhed

¹⁾ Stegerset var ikke, som Borgmester v. Stemann synes at antage, anbragt i selve Klosterbygningen, det var en selvstændig Bygning, ligesom ved Raadhuset, hvor der ifølge Skattebogen for 1567 byggedes et nyt Stegers i Raadhuusgaarden. Den Indvending, at Vandet ikke kunde løbe i Graven fra Stegerset, fordi Terrainet stiger 5 Fod, har ikke meget paa sig, da man vel maa erindre, at indenfor Chr. d. 3dies Grav, som Nivellementet vel gjælder, laae Volden, som, selv om den er sløfet, dog kan have høinet Terrainet meget, og saa er der siden den Tid gaaet c. 400 Aar! Hvormeget er Jordsmonnet steget i den Tid?

²⁾ Priveterne vare særegne Bygninger, som ofte laa langt fra Klosterbygningerne, f. Ex. ved Helligaandshuset i Kjøbenhavn, hvor de laa i Hyskenstræde.

fuldstændig passer til det, vi kjende derom. I Jens Nielsens Brev af 1522 siges, at Gaden skal ligge østen for Klosteret, at den skal ligge langs Steenhuset; i Tingsvidnet af 1542 (Chr. d. 3dies Brev) tales om det Huus, som staaer tvært over Gaarden og i Fred. d. 2dens Bekræftelse af 1562 til-dømmes der Randers Hospital »en gaard, kaldis Priorgaard, ligger nordenn sanctj Mortenns kircke«; det er altsammen Stedbetegnelser, som passe paa det nuværende Helligaandshuus.

Stadfeldt¹⁾ hævder ogsaa aldeles bestemt i sin udførlige Beskrivelse over Randers Kjøbsted, at det er det tidligere Helligaandskloster, som benyttes som Latinskole, selv om han paa sit Kort kalder den »Latinskolen« og Gyden derved »Skolegyde«. I Midten af det 18de Aarhundrede er ogsaa Traditionen, at Bygningen har været Helligaandshuus, fuld levende, hvilket viser sig ved, at Viceborgmester S. Simonsen i Randers²⁾, som har tegnet Kortet over Randers til Danske Atlas, deri betegner Bygningen som Helligaandskloster, og Gyden som Helligaands-gyde. Den eneste af de ældre Forfattere, som er af en afvigende Mening, er Galthen; men hans Begreber om Randers ældre Topografi ere ogsaa aldeles vilde.

Angaaende Tiden for Helligaandshusets Opførelse have Afladsbrevene stor Betydning. De ere indheftede i et Haandskrift, som har tilhørt Kjøbsvendelaugiet i Randers, og nu findes i de Uldallske Samlinger Nr. 484 i det kgl. Bibliotek.

¹⁾ See Stadfeldt, S. 152 og 203.

²⁾ Viceborgmester Søren Simonsen boede, ifølge et endnu bevaret Skøde, i den anselige Gaard paa Storegade Matr. Nr. 8 (Fabrikant Thostrups). Han var en meget alsidig uddannet og dygtig Mand; han oprettede paa egen Regning et Sukkerraffinaderi, som trivedes godt og længe overlevede ham, han leverede til Kirken det nuværende, udmærkede Orgel, gav Tegning til Altertavlen, leverede til Danske Atlas et Kort over Randers, og tegnede 1763 et smukt Kort over Randers og dets Markjorder, hvilket nu findes i Byens historiske Samling.

I dette Pergaments-Haandskrift findes først Gildeskraaen fra 1417 og derefter følge 7 udaterede Breve, hvoraf de sex ere Afladsbreve, oversatte paa Dansk.

De begynde saaledes:

Hær begyndis the afflatz breffue, sam thil then gud-legoms messe er giffuen, som købsvene lagh ladher wpholde vti then hellyandz hus i Randers, først aff firæ gothe Cardinales i Rom, ther nathe och afflath til giffuit haffuer, som æræ¹⁾ Guillermus Anthonius Johannes Cardinales Bissarion Dominicus Latinus Petrus, the giffue alle cristnæ mynniskæ som søger til helliandshus i Randers o. s. v. Brevet slutter med en Stadfæstelse af Biskop Jens i Aarhuus.

Det 2det Brev er udstedt 1434 af Ærkebiskopperne i Lund og Trondhjem, Biskopperne i Hildesheim, Roskilde, Odense, Ratzeborg, Skara, Strengnæs, Oslo, Børglum, Bergen, Viborg, Hamar, Færøerne og Stavanger. Brevet slutter med de Ord: »met hederligh Fadhers Biscop Jens i Ars hans Nades Stadfestilse och Low«, hvorpaa følger Stadfæstelsen.

Det 3die Brev er udstedt mellem 1436 og 1443 af Ærkebiskopperne i Lund, Upsala og Trondhjem, Biskopperne i Oslo, Stavanger, Viborg, Linkøping, Skara, Halland, Vexjö og Hamar, og er stadfæstet af Biskop Jens i Aarhuus.

Det 4de Brev er udstedt mellem 1443 og 1448 af Ærkebiskoppen i Lund, Biskop Ulrik i Aarhuus og Biskopperne i Roskilde, Ribe, Børglum, Linkøping, Slesvig, Viborg og Odense. Herunder findes ingen Stadfæstelse.

Det 5te Brev er udstedt mellem 1453 og 1455 af Biskop Jens i Aarhuus, Torloff i Viborg, Hennicke i Odense, Knud i Viborg og Jep i Børglum, og er uden Stadfæstelse. Det seer mærkeligt ud, at der er nævnt 2 Biskopper i Viborg, men er aldeles rigtigt, idet Torleff, som havde været Biskop i Viborg fra 1438, blev udnævnt til Biskop i Bergen 1450, men samtidig beholdt sit Bispedømme i

¹⁾ Her har først været skrevet: Biscarion Dominicus Latinus Petrus — hvilke Navne ere overstregede med rødt Blæk.

Viborg, som bestyredes af Knud som Postulatus. Torleff blev dræbt i Bergen 1455, og Jep blev Biskop i Børglum 1453, altsaa maa Brevets Udstedelse ligge mellem disse 2 Aar.

Det 6te Brev er udstedt af Godswinus, som var Biskop i Skalholt fra 1445 til 1472. Det er ikke stadfæstet.

Det 7de er et Brev fra Ordenspriorerne over Graa-brødrene, Broder Esge og Broder Ove, til Kræmmerlauget i Randers. Det er udateret, men i Følge de to nævnte Udstederes Embeds- og Levetid skrevet 1470.

Alle Oversættelserne ere skrevne paa Pergament, de 4 første Breve med samme Haandskrift, og det første af dem med røde Initialer. Haandskriftens Alder maa sættes til 15de Aarhundredes 3die Fjerdedeel. De 3 sidste Breve ere skrevne af en anden Haand, omtrent 1470.

Det 2det af Brevene er trykt i Borgmester v. Stemanns Afhandling, og er af ham betegnet som »forfalsket«. Dette er en meget overilet Dom; den skal støtte sig paa Prof. Erslevs Artikel i Randers Amtsavis for 5te Marts 1897; men der siges intet Sted i Artiklen, at Brevet er »forfalsket«. Professoren siger, at der kan reises Tvivl om dets Ægthed, idet han paaviser, at Biskop Jens, som har stadfæstet Brevet, ikke var Biskop i Aarhus 1434, men først tiltraadte sit Embede 1449, men han udtaler sig dog med en vis Tilbageholdenhed, da Brevet kun foreligger i en dansk Oversættelse, og den latinske Original ikke er bevaret. Man maa selvfølgelig give Prof. Erslev Ret i, at det seer mærkeligt ud, og at det rokker ved den Beviskraft, som er tillagt Brevet, men man maa paa den anden Side hævde, at Betegnelsen »forfalsket« er utilstadelig, saalænge Beviset for dets Uægthed ikke er ført, og saalænge man ikke gennem den latinske Original kan godtgøre, at det ikke er en Oversætter- eller Afskriverfeil.

I Formen have de 5 første Breve en umiskjendelig Lighed med hinanden; de ere alle støbte over samme Form og gjentage med ringe Afvigelser de samme Ord og

Sætninger. Dette har imidlertid ikke meget at sige, thi der er ingen synderlig Variation i Middelalderens Brevform, for hvilken der var fastsat faste Regler overfor et fælles Indhold. Der er imidlertid en Afvigelse i de nævnte Breve, som tyder paa en bestemt Hensigt; Biskop Jens's Stadfæstelse forekommer kun i de Breve, hvori ikke er nævnet nogen Aarhuus Bisp blandt Udstederne.

I det 4de Brev, hvor Biskop Ulrik af Aarhuus er nævnt, findes ikke nogen Stadfæstelse af Biskop Jens. Dette tyder paa, at der har været en Nødvendighed tilstede for en Stadfæstelse af Biskoppen i Aarhuus, forat Brevene kunde have den rette Gyldighed. Man maa derfor antage, at de ere blevne stadfæstede af Biskop Jens, da han tiltraadte Embedet, og at det er denne nye Form, som har foreligget for Oversætteren, hvilket bekræftes af Haandskriftets Alder 1450—1475. At der her af en unøiagtig Afskriver er begaaet en Feil er let tænkelig, og at Biskop Jens's Navn er kommet til at figurere paa rette og urette Steder er ikke saa usandsynligt; Afskriveren udførte jo sit Arbeide til Kjøbmandslaugets Arkiv, og ikke i den Tanke, at hans Afskrift halvfemte Aarhundrede senere skulde underkastes en sagkyndig Kritik.

Helligaandshuset, Bygningen, giver ogsaa en Bekræftelse paa, at Midlerne til dets Opførelse ikke have været tilstede paa én Gang, og forklarer saaledes den gjentagne Udstedelse af Afladsbrevene, idet den Fuge, som gaaer gennem Midten af Bygningen, viser, at den er opført i 2 Repriser. Der er intet i Bygningens Stil, som staaer i Strid med den Antagelse, at »Helligaandshuset« er den Bygning, som Afladsbrevet fra 1434 siger »begyndes och biges«, og som det 4de Afladsbrev siger »nu begynt ær«. At selve Institutionen er meget ældre, er sikkert; derom giver jo Gildeskraaen et aldeles uomstødeligt Bevis.

Der findes endnu en lille Bemærkning i det 2det Afladsbrev, som her skal fremdrages, da den aldeles bestemt anviser Helligaandshuset Plads i den vestlige Halvdeel af Byen; det er Ordene »then Helligandz Hus ... i Randers i sancte Mortens Sogen«. St. Mortens Sogn bestod af Eiendommene Vest for Herstrædet; Galthens Henlæggelse af Helligaandsklosteret til Byens østligste Deel er altsaa feil.

Dette, at Brevene ifølge Haandskriften maa være skrevne i Biskop Jens's Levetid, er ogsaa et vægtigt Beviis mod, at de skulde skyldes et Falskneri, da en Opdagelse af dette, som vilde ligge meget nær, vilde være meget ubehageligt for Falskneren. Hvem skulde desuden have begaaet det? — Ifølge Neergaards Undersøgelser var Helligaandshuset i Randers i Aaret 1474 ikke blandt de Klostre, som havde regelbundet Liv, og hermed passer godt, at der først fra c. 1490 kjendes en Prior i Klosteret. Det har saaledes sandsynligviis tidligere været et Hospital med verdslig Bestyrelse, og for en stor Deel været opretholdt af Kjøbsvendelaug^{et}, selv om det allerede dengang har haft et Kapel med Messer o. s. v. Men har der saaledes ikke været nogen geistlig Bestyrelse, kan denne heller ikke have begaaet nogen pia fraus, og der er saa kun Kjøbsvendelaug^{et} at holde sig til. Det er utænkeligt, at Kjøbmænd, selv om de vare Medlemmer af et rigt og mægtigt Laug, skulde driste sig til at udstede et falsk Afladsbrev, medens den Bisp, hvis Navn de benyttede, endnu levede og residerede i deres umiddelbare Nærhed.

Af hvem bestod desuden Lauget? Af Byens meest ansete Borgere, deri indbefattet Borgermestre og Raad¹⁾, og ligesom i Kjøbmandsgildet i Aalborg²⁾ var vel en af

¹⁾ Paa Laugsbogens første Blad staaer fra 1520: »Item annamet Anders Bay af Gildets Penge 5 Mk. 6 ß 6 S«. Anders Bay, som altsaa var Laugsbroder, var ifølge Raadstuebogen Borgermester 1526.

²⁾ s. Wedel: Gilder og Laug i Flensborg.

Borgermestrene som Regel Oldermænd, paa hvem altsaa Ansvaret for Laugets Handlinger maatte falde; et Falsum er altsaa meget usandsynligt.

Beskyldningen for Falskneri er ikke beviist, og efter det foranstaaende utænkelig. Saalænge det Beviis, som en latinsk Original med Biskop Jens's Navn og Segl fra 1434 eller et andet Aar før hans Tiltrædelse vilde være, ikke foreligger, maa vi fastholde, at Brevene ere ægte, om de end ere plettede ved en Afskrivers Skødesløshed eller Mangel paa Kundskab.

Angaaende Helligaandshusets Skæbne efter Reformationen hersker der endeel Uklarhed. Prioeren Jens Nielsen faaer 1532 Livsbrev paa, at han maa vedblive at være Forstander der og oppebære den Rente, dertil hører, samt hvad gode kristne Mennesker ville give, dog mod at han skal give 3 syge og kranke Mennesker i Klosteret fuld Underholdning, og en Gang aarlig aflægge Regnskab for Hr. Mogens Gjõe og Borgermester og Raad. Senere fik Christen Sommer til Ginnerup¹⁾, efterat hans Gaard var brændt, Tilladelse af Chr. d. 3die til at handle med Prioeren, »at han Steenhuset kunde beholde paa eet Aars Tid, saalænge til han kunde fange andre Raad«. Brevet er dateret Dominica Trinitatis 1535.

Mikkelsdag samme Aar fik Hr. Niels Christensen²⁾, boende i Randers, »Følgebrev til de Bønder, som ligge og tjene til Helliggesthuus i Randers, at de skulle svare hannem, dog at han skal besørge de syge Mennesker derinde med tilbørlig Underholdning«. Det var altsaa et Præbende, han fik, saaledes at han nød Indtægterne mod at forsørge Lemmerne. Det kom til Aarhus Hospital med

¹⁾ Danske Mag. 3 R. V. 46.

²⁾ Danske Kancelliregistranter 1535—50. S. 8. Niels Christensen var Sognepræst til St. Mortens Kirke, fik 1552 Leiebrev paa Kronens Part af Tørslev Sogns Tiende, Gjerlev Herred, maaske som Vederlag for Helligaandshuset, som omtrent paa den Tid maa være givet Aarhus Hospital. Han døde i Foraaret 1566.

Klosterets øvrige Eiendomme, og blev af dette solgt til Magistraten i Randers, hvilket Salg dømtes ugyldigt 1562, hvorefter det tilfaldt Randers Hospital. Hvornaar og til hvem det er solgt af Hospitalet, vides ikke; der siges i Skattebøgerne for 1586—98, at Raadmand Anders Bay svarede Skat af »Steenhusit«, og det er muligt, at dermed er ment Helligaandshuset, som gentagne Gange benævnes saaledes, saa meget mere, som de andre kjendte Stenhuse, Paaskes Gaard, St. Clemens Kor og Kalentegaarden, vare paa andre Hænder.

For ikke at gjøre Anmærkningernes Tal altfor overvældende, skal her anføres en Notits, som ikke direkte vedrører Helligaandshuset, men som omtales i Hr. Borgmester v. Stemanns Artikel.

Den Bygning, som Helligaandsklosteret ifølge Lauritz Nielsens Brev af 1505 skal bygge som Vederlag for Volden og Graven, og som Borgmester v. Stemann antyder maaske kunde staa i Forbindelse med Afladsbrevet, er ganske sikkert et Porttaarn, og kan umuligt have det mindste med Afladsbrevene at gjøre. Der tales nemlig i Brevet om »swodane Forskedning oc Vilkor«, og blandt disse »først att then Bygning, som . . . her effter lader bygge paa Kronens oc Byens Vold, som er østen vedh the inderste Byens Graffue, then Bygning skal være begge vegne sidelangs fast oc sterck, oc ther vdoffuer mett Sweybog mett frii Gang ind oc ud til Koningens oc Byens Torff . . . mellem begge Mure vel hollen mett Gade oc Grwn«.

Denne Beskrivelse kan ikke passe paa andet end paa et Porttaarn, som Klosteret skulde bygge til Vederlag. Naar man sammenholder dette Brev med Jens Nielsens Brev fra 1522, opdager man, at Klosteret ikke har bygget den omtalte »Sweybog«, og nu faar Tilladelse til istedetfor den at udlægge Helligaandsgyden over Klosterjorden. Det hedder nemlig, at Klosteret skal udlægge Gyden »till wedherliggilss for then Sweybou oc Gang, wy skulle haffuc skicket effther Koning Hanss breffues lydelsse westher fra wort Closter paa byenss vold«. Da dette Brev refererer

til Kong Hans's Brev, maa det være den samme Bygning, der er Tale om; men der er den Uoverensstemmelse, at Brevet af 1505 siger, at den skal ligge »østen«, medens Brevet af 1522 angiver, at den skulde ligge »westher« for klosteret. En af Afskriverne maa have læst eller skrevet feil, og alt tyder paa, at Feilen maa ligge i Brevet fra 1505. Det vides nemlig ikke, at der nogensinde har været et muret Porttaarn ved Vesterport, hvorimod et saadant kjendes fra Østerport, idet det omtales i et Brev fra Chr. d. 3die til Lensmanden paa Dronningborg, og gjentagne Gange nævnes i Skattebøgerne fra det 16de Aarhundrede. Galthens Misforstaaelser angaaende Frue Kirkegaards og Graabrødre Kirkegaards Forhold skulle ikke omtales her, da Stadfeldt tilstrækkeligt har præciseret deres Beliggenhed.

Tillæg.

Peder Pederszen forstander for hospitalit wdj Rannders fick kon. Matt.s confirmats paa treennde domme, som effther følger:

Vii Frederich etc. gjorde alle witterliggt, att thenne breffuuszere Peder Pederszenn, forstanndere for wortt almindelig hospitall wdj wor kiøbstedtt Randers, haffuer nu hafftt for oss tre obne papirs domme, som oss elskelig her Jørgen Lycke till Offuergaard, ridder, wor mand oc raad, Jørgen Berneckow till Kieldrup, Axell Jwll till Willestrup, landz dommere wdj worth lannd Nørreiutland, Hans Stygge till Holbeckgaard, Jørgen Roszenkrantz till Holme, oc Mortenn Swenndszenn till Wodneszgaard, wore mend oc thienere, wdgiffuit, oc alle, wndertagitt forskreffne Mortenn Swenndszenn, forseglitt haffuer wdi Guetz aar Mdlxij, mandagenn nest effther wor frue dag uisitationis, paa wortt slott Drottningborg datirt, thend første liudendis att forskreffne gode mennd haffue fangitt wor befalning att skulle for thennom i rette steffne the fattigis forstandere till forskreffne almindelig hospitall wdi wor kiøbsted Rannders, tisligiste alle som aff forskreffne hospitals gotz kiøbt haffuer, mett begge theris beuisninger, skiøder oc attkomme, oc ther om dømme, om ther findis nogitt aff hospitals gotz

att werre soldtt imod stormegtige hogborne førstis konning Frederichs, wor kierre herre farfaders, oc konning Christians, wor kierre herre faders, salige oc hoglofflige ihukommilszis, forbudz breffue. Oc tha møtte same hospitals forstannere oc først i rette kallit borgemester oc raadmend ther wdi wor kiøbsted Randers, oc tilltalit thennom for itt stække jord wed westre portt, westen fraa sanctj Mortenns kircke, huilkenn jord oc eyendom the skulle haffue sold oc skiøtt forskreffne Hans Stygge. Tisligeste for en gaard kaldis, Priergaard, ligger nordenn sanctj Mortenns kircke, som the thennom tilholder, effther itt skødebreff, som the skulle haffue forhuerffuit aff Peder Ebbeszenn, thend thid befalingsmand paa wor gaard wdj Aarhws, mester Matz Lanng oc mester Jørgenn Samsing, forstandere for hospitalit ther samestedz. (Dommen erklærer Salgene for ugyldige og tilkjender Hospitalet Godset igjen, saafremt Borgmestre og Raad ikke kunne bevise, at ovennævnte 3 Mænd have haft Fuldmagt til at sælge). Den kgl. Stadfæstelse er dat. Frederiksborg 8. Aug. 1562.

Registre over alle Lande, Nr. 8, Fol. 19. Jvfr. Kancelliets Brevbøger 1561—65, S. 170—1, hvor Udtog af de to andre Domme findes.

Bemærkning.

Det skyldes en Misforstaaelse, naar jeg i Artiklen »Det restaurerede, formentlige »Helligaandshus« i Randers« i sidste Hefte af Kirkehistoriske Samlinger har anført Arkitekt Uldall som Forfatter af Texten til Skriftet »Om Anvendelsen af det forrige Helligaandshus i Randers«, medens kun de dette Skrift ledsagende Planer skyldes ham. Jeg skal dog bemærke, at Arkitekt Uldall i Artikler i »Randers Amtsavis« 16 Septbr. 1876 (jfr. Kirkehist. Saml. 4 R. I. S. 75 ff.) og i »Dagens Nyheder« 7 Januar 1895 har udtalt ganske det Samme som de af mig citerede Steder af det nævnte Skrift.

Stemann.